

Наталія Белозьорова

М. КОРФ ЯК ІНІЦІАТОР РОЗВИТКУ ЗЕМСЬКОЇ ШКОЛИ СХІДНОУКРАЇНСЬКОГО РЕГІОНУ У 60–70-х РОКАХ ХІХ СТ.

У статті розглядається вітчизняна історія, освітні традиції України, що становлять важливе джерело вдосконалення сучасної початкової освіти, пошуку нових підходів до оновлення основ базового навчання та виховання дітей у нашій країні. Наведено цінний матеріал, який надає саме досвід становлення та розвитку земської початкової школи в Україні у 60–70-х роках ХІХ ст., для якого характерні оновлення суб'єктів управління початковою освітою, розширення змісту навчання, пошуки методів та форм, у яких би втілювалися національні освітні ідеї.

Ключові слова: *початкова освіта, східноукраїнський регіон, методи, форми, земська школа, М. Корф.*

Освітні проблеми та досвід організації навчально-виховного процесу початкових шкіл середини ХІХ – початку ХХ століття привертають до себе увагу сучасних вчених. Над дослідженнями історії розвитку освіти, зокрема початкової, в Україні працюють: В. Галузинський, М. Євтух, С. Золотухіна, В. Курило, В. Майборода, О. Мельничук, І. Прокопенко, О. Сухомлинська та ін., у наукових працях яких обґрунтовано методологічні основи розвитку і становлення освіти у нашій країні. Аналіз їх праць показує, що і в межах різних частин України існували певні території, що в силу тих чи інших причин мали свої регіональні особливості розвитку початкової освіти. Тому, зважаючи на сучасний новий погляд вчених на «місце», «локальну історіографічну провінцію» – не як на периферію, а як на специфічний соціокультурний об'єкт [4, 9], необхідно аналізувати загальні тенденції розвитку початкової освіти всієї України, а й звернутися до вивчення специфіки територій, що її складають, зокрема такого важливого у соціально-економічному та культурно-історичному сенсі регіону як Східноукраїнський, де діяльність земств виявилася найбільш активною.

Зважаючи на зазначене вище, мета статті полягає у вивченні та узагальненні досвіду діяльності М. Корфа щодо створення та розвитку у 60–70 х роках ХІХ ст. земських початкових шкіл Східноукраїнського регіону.

60-ті роки ХІХ ст. позначилися в історії освіти прийняттям у 1864 році Міністерством народної освіти Російської імперії довгоочікуваного «Положення про початкові народні училища». З прийняттям цього документу розпочався процес реформування початкової освіти – державний уряд намагався розширити мережу шкіл та підвищити якість навчання в них.

Передбачене у ході реформування розширення мережі навчальних закладів, зокрема початкових, потребувало зростання витрат держави на

освіту. Уряд, намагаючись уникнути збільшення асигнувань у сфері освіти, у січні 1864 р. видав Положення про земські заклади, за яким у піклування повітових та губернських земств 34-х губерній Російської імперії потрапила низка закладів, у тому числі і освітніх [10]. Земства були покликані вирішувати місцеві господарські і культурні питання, серед яких, зокрема, були і питання народної освіти.

На початку своєї діяльності земства брали на себе оплату послуг вчителів та їх помічників, а піклування про ремонт та утримання будівель шкіл покладалося на громаду. У деяких регіонах України така практика була настільки розповсюдженою, що в офіційних колах навіть виникла спеціальна назва для таких шкіл «суспільно-земські» [5, 1]. Зазначимо, що діяльність земств з розвитку початкової освіти у державних документах не завжди подається як позитивна, відзначається недостатня активність щодо відкриття нових шкіл, прикрі випадки не обґрунтованого закриття існуючих закладів початкової освіти [5, 3–5].

Великий внесок у вдосконалення діяльності земств щодо розвитку початкової освіти, організації роботи земських шкіл та вдосконалення їх навчально-виховного процесу зробив барон Микола Олександрович Корф (1834–1883), який справедливо визнається засновником земської школи [7, 96].

Видатний діяч розпочав свою роботу зі створення мережі земських початкових шкіл у Східноукраїнському регіоні. 7 квітня 1866 року М. Корф був обраний від земства членом училищної ради Олександрівського повіту (колишня Катеринославська губернія) [1, 5], потім головою цієї ради [3]. Завдяки його енергійному керівництву в Олександрівському повіті (тепер Запоріжжя), було відкрито понад 40 земських шкіл [6, 266]. Навчання у земських школах Катеринославській губернії, які М. Корф почав організовувати на пожертви панів та селян, було просякнутим ідеями та досвідом Л. Толстого та Г. Песталоці Важливе завдання школи М. Корф вбачав у ознайомленні дітей з реальними (корисними) відомостями, необхідними для селянського життя. Ним була обґрунтована структура початкової земської школи і термін навчання в ній (3 роки) [7, 96].

Хоча, відповідно до «Положення про губернські і повітові земські установи» [11], земства могли піклуватися лише про господарські справи шкіл, а в питаннях розвитку освіти їх функції були обмежені, за досвідом М. Корфа, багато земств активно включилися в педагогічну діяльність, в розвиток та вдосконалення шкільної мережі. Так, у Східноукраїнському регіоні розпочали цю роботу Бахмутське і Старобільське повітові земства. Починаючи з 1867 р., вони почали клопотати перед Міністерством народної освіти щодо отримання дозволу на розширення мережі закладів освіти [9, 64]. Це відноситься і до Слав'яносербського повіту, де з 1866 р. земства відкривали і на свої кошти утримували початкові школи, організовували вчительські курси тощо [8, 25].

Земські початкові школи довгий час працювали без загальних про-

грам викладання предметів. Програми розроблялися та затверджувалися повітовою училищною радою, і могли змінюватися вчителями та представниками шкільної адміністрації, виходячи з рівня підготовки учнів, місцевих умов, освіти вчителів тощо. Виконуючи обов'язки члена Олександрівської повітової училищної ради М. Корф у своєму звіті за 1869–1870 рр., зазначає, що не усі, навіть успішні, школи повіту діяли за затвердженими училищною радою програмами [3, 7]. Такий факт не був поодиноким і не викликав подиву та нарікань з боку наглядачів, оскільки діяв вчитель, виходячи з реалій сільського життя.

Слід відзначити плідну діяльність у напрямі упорядкування навчання у початковій школі Олександрівської повітової училищної ради на чолі з М. Корфом. Рада взяла на себе керування змістом навчання у початкових школах різних типів, які діяли на час виникнення ради у повіті, створивши орієнтовні навчальні програми усіх основних предметів початкової освіти [2, XXXII].

Навчання у народній школі у 60–70-х роках XIX ст. містило значний морально-релігійний компонент: діти вивчали Закон Божий та слов'янське читання. Проте, на відміну від попереднього періоду, коли хід навчання та зміст предметів було майже повністю віддано до рук священиків, засвоєння цих складних для дітей предметів відбувалося у тісному співробітництві усіх суб'єктів навчально-виховного процесу: вчителів, священнослужителів, наглядачів та земської адміністрації. Училищною радою Олександрівського повіту було розроблено навчальну програму для викладання Закону Божого, що 1868 року була затверджена на місцевому рівні єпископом та стала керівництвом для викладання даного предмету у школах Східноукраїнського регіону. Це дозволило полегшити засвоєння змісту предмету, а тактовне керівництво наглядачів та співпраця вчителів та законовчителів початкових шкіл створили умови для розвитку «повсюдно прагнення діяти на почуття та розум дитини, а не на пам'ять її, і ознайомлення її з найголовнішими подіями Нового завіту, скорочуючи курс згідно навчальному часу, зробити учнів своїх свідомими членами церкви, оселивши в них розумне поняття про свята, які вшановуються» [3, 86]. Прагнення законовчителів донести дійсну сутність предметів до учнів не завжди відразу давало позитивні результати, оскільки вимагало від них «повного зречення семінарських способів навчання і відкритого союзу з навчальною програмою» [3, 86], що для деяких священиків, особливо осіб похилого віку, було досить складним. Тому, нерідко викладання Закону Божого брали на себе вчителі шкіл, досягаючи значних успіхів [3, 3–4].

Підкреслимо, що створена Олександрівською шкільною радою навчальна програма щодо викладання Закону Божого «буквально з точністю» відтворила програму, прийняту пізніше (у 1869 році) Святішим Синодом [3, 86].

Важливим завданням початкового навчання було підвищення рівня

грамотності серед народу. Тому чільне місце у змісті початкової освіти займало навчання грамоті. У багатьох школах Східноукраїнського регіону таке навчання було організовано зразково. Шкільною радою Олександрівського повіту було розроблено програму «навчання грамоті за звуковою метою», ще у 1867 році М. Корфом підготовлено «Керівництво з навчання грамоті» і вже через 3 роки в усіх школах повіту «не навчали інакше ніж за звуковою метою... і з таким успіхом, що не було невдачі навіть при дуже значній кількості учнів, що одночасно ставали до навчання» [3, 91]. Це дозволило досягнути вражаючого результату у справі розвитку в учнів техніки читання.

Шкільна рада висунула перед собою ще 1 складне завдання – створення умов у початковій школі для свідомого засвоєння учнями основ слов'янського читання. Рада послідовно, «не задовольняючись механізмом слов'янського читання – який дається легко, і цілком, нажаль, задовольняє народ, – стала прагнути до того, щоб учні свідомо читали слов'янський текст Євангелія». З цією метою рада розробила відповідну програму, створила нові способи навчання, і «не зважаючи на те, що значна кількість вчителів поставилися до цієї педагогічної вимоги ради як до нездійсненої, недосяжної» у багатьох школах повіту спостерігалися значні успіхи у цьому напрямі [3, 101–102].

Навчання письму було важливим елементом змісту початкової освіти, що за програмою шкільної ради Олександрівського повіту мав опануватися разом із навчанням читання [3, 103]. Саме тому за свідченням М. Корфа, у 1870 році серед учнів шкіл, які він інспектував не було жодного учня, який не вмів би писати [3, 103]. Краса почерку учнів також була важливою турботою педагогів. «У більшості шкіл, – писав М. Корф, – почерк учнів виграв від того, що Радою, по клопотанню моему, усі школи повіту забезпечені олівцями, стальними пір'ями, ручками для них та писальним папером». Опорними посібниками були «Рідне слово» (частина 3я, де викладено елементарну граматику) К. Ушинського, «Руська початкова школа» М. Корфа, що містить збірку речень для диктовки старшим класам [3, 106, 105].

«Було б конче потрібно, щоб кожна школа навчила усіх своїх учнів свідомому вирішенню арифметичних завдань, які можуть часто зустрічатися у житті» – писав М. Корф [3, 106]. Для досягнення цієї, дійсно важливої мети початкового навчання шкільною радою було розроблено програму викладання арифметики, за якою математична підготовка учнів мала розпочинатися у 2-му та 3-му класах [3, 112]. Програма, окрім засвоєння 4-х основних дій арифметики, передбачала опанування дітьми досить складних тем, зокрема, навчання нумерації, рахування та писання чисел до мільйонна тощо [3, 106–120].

Відносно новими предметами початкової освіти, що почали масово викладатися у початковій школі на 2-му етапі, стали креслення планів та

світознавство. Опанування змісту предмету «креслення», за програмою шкільної ради, мало розпочинатися у 2-му класі. Проте, у цей період не усі вчителі шкіл були готові до його викладання, і не усі учні до його засвоєння. Креслення планів викладалося лише у деяких школах Східноукраїнського регіону, але вже принесли позитивні результати: учні отримали практичні уявлення про масштаб, розвинули твердість руки, ознайомилися з деякими географічними відомостями рідного краю, Росії, Європи [3, 120–121].

Зміст предмету «Світознавство» засвоювався учнями по книзі для читання (2-й відділ 1-ої частини «Дитячого світу» К. Ушинського) та посібнику «Світ Божий» (видання Черкасова), лише учнями старшого класу. Впровадження цієї дисципліни у початкових школах Східноукраїнського регіону дозволило збагатити зміст початкової освіти, зробити його більш цікавим, спрямувати на розширення кругозору учнів. «Цей навчальний предмет, – писав М. Корф, – на скільки я помітив, дуже займає вчителів та учнів» [3, 122].

У 60–70-х роках ХІХ ст. у початкових школах поширилося навчання співу. «Майже в усіх школах без винятку всі учні навчалися співу за слухом розповсюджених молитов», у багатьох школах діють учнівські хори, що співають прості та концертні духовні мелодії, а також світські пісні [3, 123].

Виконання програм вчителями конкретних шкіл та успішність учнів регулярно (як мінімум два рази на рік) перевірялися, для чого були призначені спеціальні особи (наглядачі) [2, 68–146]. Зазначимо, що одна з дільниць повіту (ІІІ училищна дільниця) була доручена піклуванню М. Корфа, з детальних звітів якого маємо багато відомостей щодо дійсного стану змісту початкової освіти у Східноукраїнському регіоні.

Так, маємо відомості, що у 1869–70 рр. за програмою Олександрівської училищної ради, учні першого року навчання однокласної початкової школи (на прикладі школи у селищі Басань) повинні були засвоїти основи читання незнайомого тексту з дитячої книги; викладати у письмовій формі своїми словами (переказувати) зміст євангельської розповіді; писати, бажано прописом, без звукових помилок, пером під диктовку; читати слов'янською мовою не гірше ніж руською; відповідати перші десять уроків розумових вправ першої частини посібника «Рідне слово». Діти мали розуміти значення хресного знамення, усно відтворювати свідомо та без помилок текст молитов «Царю небесний», «Отче наш» та «Достойно є» [3, 3–4].

Двокласна школа (на прикладі школи селища Андріївка) за змістом навчання мало відрізнялася від однокласної, проте, деяка різниця все ж спостерігається. Діти першого року навчання засвоювали грамоту (мали читати тексти свідомо та з урахуванням знаків пунктуації, писати чисто по двійним лініям, засвоїти першу частину «Рідної мови») та основи лічби, учні другого класу мали писати красиво, зливо (разом) по одній лінії, чита-

ти російською мовою та церковнослов'янською текст Євангелія, вирішувати завдання на множення та ділення, визначати схожість та різницю між предметами, вміти креслити плани. Учні вивчали основні молитви, діти старшого класу мали пояснювати їх зміст [3, 30–31].

У трикласній початковій школі діти навчалися по значно більш широкій програмі [3, 4]. На прикладі такої школи у селищі Майорське бачимо, що для учнів усіх класів обов'язковим було побіжне, виразне та свідоме читання російською мовою будь-якої книги, доступної розвитку та середньому віку дітей кожного класу. Учні другого та третього класів з різним ступенем та розуміння змісту мали читати слов'янські тексти Євангелія [3, 5].

У деяких з цих школах Східноукраїнського регіону старшокласники проходили «міроведення» по «Дитячому світу» К. Ушинського «три царства природи», опис тварин до «четвероруких», їх спосіб життя та харчування, призначення у природі [3, 13–20]. Маємо також відомості, про діючі у 3-х школах Східноукраїнського регіону (наприклад, у селищах Темрюк, Покровське, Гуляйполе [3, 6]) учнівські хори, уроки співу для учнів школи. Діти «співали дуже задовільно прості церковні співи, а також № 7 нотної «Херувімської», нотне «Отче наш», «Славу», «Взбранной воеводе», «Радуйся, Невісто». Усі діючі у школах хори обов'язково розучували руський національний гімн [3, 14–20, 25–26]

Існували у Східноукраїнському регіоні і зразкові земські зні школи, де зміст навчання було розширено (наприклад школа у селищі Времєєвка). У таких школах діти креслили карти повіту, завоювали його географію, у межах предмету «міроведення» по глобусу учні ознайомлювалися з 5-ма частинами світу. Ці важливі знання, входили до змісту тих дисциплін, що не вважалися шкальною радістю обов'язковими (світознавство, географія). Досвід шкіл, де їх вивченню надавалася увага, показав, що засвоєння предметів, які розширюють знання дитини про світ, не тільки не шкодить вивченню обов'язкових предметів навчального курсу, а й сприяє розвитку пізнавальних інтересів учнів [3, 34].

У цілому, можемо зробити висновок, що за ініціативою М. Корфа, який у 60–70-х роках XIX ст. очолював Олександрівську училищну раду, яка діяла у Східноукраїнському регіоні, було розширено мережу початкових шкіл, упорядковано та вдосконалено їх діяльність. Грамотне керування школам створило можливості для майже повсюдної повної реалізації, розроблених училищною радою навчальних програм, введення до змісту навчання додаткових предметів, вдосконалення методики їх викладання.

Багатий досвід, накопичений земською школою під керуванням М. Корфа не є вичерпанним, що відкриває перспективи для подальших досліджень у цьому напрямі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александровский уезд. училищный совет (Екатеринославская губ.). Отчет члена Александровского уездного училищного совета барона Н. А. Корфа... 1867. – (2), 164, III с.
2. Александровский уезд. училищный совет (Екатеринославская губ.). Отчет члена Александровского уездного училищного совета барона Н. А. Корфа... 1868. – (2), VI, XX, 335 с., 2 л. ил., карт.
3. Александровский уезд. училищный совет (Екатеринославская губ.). Отчет члена Александровского уездного училищного совета барона Н. А. Корфа... 1870. – (2), XXXIV, 179 с.
4. Верменич Я. В. Поняття «регіональна історія» як структурна модель територіальних досліджень // Регіональна історія України. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. – № 2. – С. 9–28.
5. Земские училища Переяславского уезда Полтавской губернии. – Полтава, 1892. – 41 с.
6. История педагогики: ученик для студентов пед. ин-в / Н. А. Константинов, Е. Н. Медынский, М. Ф. Шабаетова. – М.: Просвещение, 1982. – 447 с.
7. Колягин Ю. М., О. А. Саввина, О. В. Тарасова Организация народного образования России вторая половина XIX в. // Начальная школа. – № 1. – 2006. – 128 с.
8. Курило В. С., Подов В. И. Образование в Донбассе (XIX – начало XX вв.). – Луганск: ЛГПУ, 1999. – 114 с.
9. Міськова Н. М. Становлення змісту шкільної початкової математичної освіти в Україні (60-і роки XIX – 30-і роки XX століття): дис. канд. пед. наук: 13.00.01 / Міськова Наталія Миколаївна. – Рівне, 2005. – 293 с.
10. Россия. Законы и постановления. О приведении в действие Положения о губернских и уездных земских учреждениях (1 янв. 1864 г.). – Санкт-Петербург : Тип. М-ва внутр. дел, 1864. – 10 с.
11. Россия. Законы и постановления. Положение о губернских и уездных земских учреждениях: (Проект, сост. в Комис. о губ. и уезд. учреждениях в 1863 г.). – Санкт-Петербург, 1863. – 52 с.